

1921-1922 ЙИЛЛАРДА СУРХОНДАРЁ ХУДУДИДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич,

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири,
тарих фанлари доктори, профессор

Аннотация: Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар туфайли тарихчи олимларимиз томонидан ўлкада совет ҳокимиятининг ўрнатилиши билан боғлиқ тарихий жараёнларни ҳолисона ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, XX асрнинг 20-йилларида Сурхондарё хуудидида совет режимининг ўрнатилиши натижасида вужудга келган қаршилиқ ҳаракати шу қадар кескин тус олдики, уни ҳар томонлама тадқиқ этиш ўша даврни реал тасаввур қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўз ва иборалар: Босмачи, Совет ҳукумати, Миллий озодлик ҳаракати, Анвар Пошшо, Иброҳимбек, большевик, жадиidler.

Аннотация: В связи с реформами, реализуемыми в новом Узбекистане, наши историки уделяют особое внимание объективному изучению исторических процессов, связанных с установлением Советской власти в стране. Например, в 20-е годы XX века движение Сопротивления, возникшее в результате установления советской власти в Сурхандарьинской области, стало настолько острым, что его всестороннее исследование имеет большое значение в реалистическом восприятии того периода.

Ключевые слова и фразы: Босмачи, советское правительство, Национально-освободительное движение, Анвар-паша, Ибрагимбек, большевик, джадиды.

Abstract: Due to the reforms implemented in the new Uzbekistan, our historians are paying special attention to the objective study of historical processes related to the establishment of Soviet power in the country. For example, in the 20s of the 20th century, the resistance movement that arose as a result of the establishment of the Soviet regime in the Surkhandarya region became so

sharp that its comprehensive research is of great importance in the realistic perception of that period.

Key words and phrases: Bosmachi, Soviet government, National Liberation Movement, Anwar Pasha, Ibrahimbek, Bolshevik, Jadids.

Шарқий Бухорони босиб олган большевиклар чор Россиясининг миллий камситиш, мустамлакачилик, талончилик ва зўравонлик сиёсатини давом эттирди. Ҳатто, бунга қўшимча тарзда миллий эътиқодларни поймол этиш, хур фикрли зиёлиларни йўқ қилиш, миллий тил, маданият ва адабиёт вакиллари тазйиққа олиш, ўзларига қарши чиққан ҳар қандай чиқишларни йўқ қилиш учун барча усулларни қўллади.

Қизил аскарлардан жабр-зулм кўрган оддий аҳоли тез-тез кўзғолонлар кўтариб турди. Халқ ҳаракатлари йирик кўрбошилар томонидан бошқарилиб турилди. Жумладан, Лақайда – Иброҳимбек, Бойсунда – Хуррамбек, Жарқўрғонда – Ўтанбек, Шерободда – Мустафоқулбек, Қумқўрғонда – Салом Калта, Балжувонда – Давлатмандбий, Қоратегинда – Фузайл Махсум, Дарвозда – Эшон Султон сингари беклар бошчилик қилишди.

Туб аҳолининг адолат йўлидаги кураши Совет ҳукумати томонидан нотўғри талқин қилиниб, унинг қатнашчиларига «босмачилар» деган тамға ёпиштирилди. «Босмачи» – туркийча «босмок» сўзидан олинган бўлиб, хужум қилиш тушунчасини англатади. Чор Россияси даврида йўлтўсар ва қароқчиларга нисбатан шундай ном ишлатилган. Лекин 1918 йилда Қўқондаги Туркистон Мухторияти большевиклар томонидан ваҳшиёна равишда қонга ботирилгач, «босмачи» номи билан

миллий-озодлик ҳаракати қатнашчилари атала бошланган. Шунинг унутмаслик керакки, 1918-1931 йилларда айрим қуролли тўдалар гўёки қаршилик ҳаракати қатнашчилари сифатида оддий аҳолини талаш, қишлоқларга босқин уюштириш билан шуғулланганлар. Шу боис бундай тўдалар аҳоли томонидан қўллаб-қувватланмаган, уларни кўп ҳолларда деҳқонлар ва қаршилик ҳаракати қатнашчиларининг ўзлари жазолашар эди. Шундай бўлсада, совет тарихшунослигида ана шундай жиноятчи тўдаларга нисбат берилиб, бутун қаршилик ҳаракати иштирокчилари камситилган ва «босмачилар» сифатида атаб келинган. Бу тамга 1920 йил кузидан бошлаб Бухоро истиқлолчиларига нисбатан ҳам қўлланилган. Мустабид режимга қарши кураш олиб борган аجدодларимиз эса ўзларини «мужоҳидлар» деб аташган. Мустақиллик йилларидаги тарихшунослигимизда «босмачилар» атамасидан воз кечириб, ўрнига «истиқлолчилик», «қаршилик ҳаракати», «миллий озодлик ҳаракати» атамалари кенг қўлланилмоқда[6,Б.37-38-56-60].

1921 йил июнида Шарқий Бухорода вазият кескин тус олди. Миллий кучларга қарши туриш учун экспедицион корпус таркибига кирувчи 8-ўқчи полк йирик қишлоқларда ўрнаштирилди. 3-кавалерия бригадаси Кўлоб ҳудудида ҳаракатланар, Роганов бошчилигидаги 2-кавалерия бригадаси таъминот йўлларини кўриқлар, Я.Мелькумов бошчилигидаги 1-кавалерия бригадаси Қоратегин ва Дарвозда жанг олиб борар эди. Миллий кучлар фаолиги ортгач, Кўлобдаги 2-кавалерия бригадаси билан Қаршидаги 3-Еттисув кавалерия полки Қоратегин ва Дарвозда жанг қилаётган 1-кавалерия бригадасига ёрдам учун юборилади. Йўл-йўлакай, 2 кавалерия бригадаси Файзободдаги истиқлолчиларни тор-мор этади. Уларнинг қолдиқлари Жирғатолдаги Фузайл Махсумга бориб қўшилишади. Натижада унинг йигитлари мингтага етади[13,Б.63].

1921 йилнинг июнида Фузайл Махсум ва Эшон Султон 1700 кишилик қўшини

билан Дарвоз ва Қоратегинга юриш қилишади. Бу ерга матчолик кўрбоши Абдухофизбек ҳам икки ярим минг кишилик йигити билан келган эди. Фарм шаҳри қуршовга олинди. Бу ерда 50 нафар қизил аскар, Қоратегин ревкоми Умаров ва озиқ-овқат комиссияси раиси Нусратулла Махсум ҳам бор эди. Фақат 1- ва 3-кавалерия полкларининг ёрдамга келишигина камални бартараф этиш имконини берган. Абдухофизбек қўлга олинган[14, Б.68-69].

Бундан кейинги даврда Шарқий Бухородаги қаршилик ҳаракатига Иброҳимбек етакчилик қилди. Иброҳимбек илгари Ҳисор бегига қилган хизматлари учун қоровулбеги унвонига, кейинчалик Амир Олимхон томонидан девонбеги, тўпчибоши ва лашкарбоши лавозимларига кўтарилган. 1921 йил баҳорида Саид Олимхон томонидан Иброҳимбек девонбеги қизил аскарларга қарши курашаётган Бухородаги бутун қўшинларнинг Олий бош қўмондони қилиб тайинланган[15,Б.9].

Миллий озодлик ҳаракатининг кучайиб кетишига йўл қўймаслик ва аҳолини ўз томонига оғдириб олиш мақсадида большевиклар сиёсий ташвиқотни кучайтиришга мажбур бўлдилар. Жумладан, 1921 йилнинг 18-20 июль кунлари вилоятларда деҳқонлар қурултойи чақирилди. 19 июлда Бойсунда ўтказилган қурултойда 200 киши қатнашди. Унда вилоят маориф бўлимининг янги бошланғич мактабларни ташкил этиш, туман ва кентликларда мактаблар ислохотини ўтказиш тўғрисида Абдулла Изитдин, вилоятдаги сиёсий аҳвол ҳақида Олимжон Оқчурин нутқ сўзладилар. Қурултойда Қизил Армия барча йўқсиллар ва меҳнаткашларнинг ҳалоскори эканлиги қайд қилиниб, унга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш зарурлиги тўғрисида қарор қабул қилинди[8,Б.22].

1921 йил август ойида Туркфронт қўмондони М.М.Лазаревичнинг буйруғи билан Ҳисор экспедицион корпусига Я.Мелькумов бошлиқ этиб тайинланади. Кўп ўтмай, фронт қўмондонлиги

Я.Мелькумовга 1-Туркистон кавалерия дивизиясини Шарқий Бухородан олиб чиқиб кетишни буюради. Дивизия аввал Душанбега жойлаштирилади. Сўнгра, 1921 йил сентябрь ойининг охирларида Бойсунга, ундан Самарқандга олиб чиқилади. Бу ерда Туркфронт қўмондонлигининг 1921 йил 4 августдаги 972/525-сонли буйруғи билан 1-Туркистон кавалерия дивизияси тарқатилиб, ўрнига 1-алоҳида Туркистон кавалерия бригадаси ташкил этилади. Шу билан Ҳисор экспедицион корпусининг фаолияти тўхтатилади[13;73].

Экспедицион корпуснинг Шарқий Бухородан чиқиб кетиши Иброҳимбекка қўл келди. 1921 йилнинг августида бўлиб ўтган жангларда унинг қўли баланд келди. Амир Олимхоннинг эсдаликларида ёзилишича, Иброҳимбек қисқа фурсат ичида 10 минг кишилик қўшин тўплаб, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин ва Дарвоз бекликларини ёв қўшинларидан тозалади[4,Б.19]. Шарқий Бухородаги стратегик устунлик яна миллий кучлар қўлига ўтди.

Шундай вазиятда Файзулла Хўжаев топшириғи билан Душанбега Бухоро Республикасининг Фавкулудда мухтор вакили Отаулла Хўжаев келди. Ҳукуматнинг мақсади қўзғолонларни тинч йўл билан ҳал қилиш ва иложи бўлса, миллий кучлар билан битим тузиш эди. 1921 йил 12 августда Балжувонда бўлиб ўтган учрашувда Отаулла Хўжаев билан Давлатмандбек Камолиддинбек ўғли ўртасида 8 моддадан иборат битим тузилди. Келишувга кўра, Давлатмандбек ва Эшон Султон Балжувон ва Ғарм ревкоми лавозимига тайинланадилар[16,Б.71].

1921 йил 17 сентябрда Файзободдан 26 км жануби-шарқдаги Қоратепа қишлоғида Давлатмандбек ва Эшон Султон ташаббуси билан бухоролик қўрбошиларнинг биринчи курултойи чақирилди. Курултойга 7 мингга яқин йигит ўз қўрбошилари билан бирга қатнашишди. Иброҳимбек Бухоро қўрбошиларининг Олий бош қўмондони этиб сайланди ва унга «Ислом лашкарбошиси» унвони берилди. Курултой

қатнашчилари БХСР ҳукуматининг Фавкулудда Мухтор вакили билан қўрбошилар ўртасида тузилган битимга кўра, ўн кун ичида қизил қўшинлар Бухородан чиқиб кетиши, акс ҳолда мужоҳидлар бутун фронт бўйлаб юриш бошлашини маълум қилишди[22,Б.47].

Қизил аскарларнинг чиқиб кетиши пайсалга солингач, Иброҳимбек 17 сентябрдан бошлаб хужумга ўтди. 23 сентябрда 4 минг кишилик қўшини билан Душанбени қуршовга олди. 25 сентябрда Ҳисор ва Кофирнихон ҳам озод этилди. Иброҳимбек 2 октябрь куни Душанбе гарнизони бошлиғи Т.Морозенкога сўзсиз таслим бўлишини таклиф этиб ультиматум юборди. Рад жавобини олган Иброҳимбек қаттиқ штурм билан шаҳарни эгаллади[16,Б.72-73]. Лекин 18 октябрда гарнизонга ёрдам бериш учун етиб келган қизил аскарлар Душанбени яна қайтариб олишга муваффақ бўлишди[14,Б.71].

Шарқий Бухорода жанглар қизиб турган бир пайтда кураш майдонига яна бир йирик йўлбошчи – Анвар Пошшо (1881-1922) кириб келди. Анвар Пошшо Туркиянинг машҳур давлат арбоби ва йирик қўмондони, усмоний турк султонининг куёви эди. Биринчи жаҳон уруши йилларида Анвар Пошшо Туркиянинг бош вазири сифатида фаолият юритди. Урушдан кейинги йилларда Анвар Пошшо Россияга кетишга мажбур бўлган эди. 1921 йил 20 октябрда 2 нафар ёрдамчиси: Бартинли Муҳиддинбек ва Ҳожи Самибей (Салим Пошшо) билан Ботумидан чиқиб, Тифлис, Боку, Красноводск, Ашхобод, Марв, Байрамали, Чоржўй шаҳарлари орқали Бухорога келади[3,Б.386].

Анвар Пошшо Бухорода Усмонхўжа Пўлатхўжаев ва Файзулла Хўжаевлар билан музокаралар ўтказгач, озроқ муддат бу ерда қолади. 8 ноябрда эса Бухорони тарк этиб, Шарқий Бухорога жўнаб кетади ва Қарши яқинидаги Қиликул атрофида қўрбоши Мулла Нафас туркман билан учрашади. Анвар Пошшо Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати сафига қўшилар экан, 1921 йил 9 ноябрда

биринчи марта баёнот беради. Унда шундай дейилади: «Орқадoshлар! Туркистоннинг муқаддас даъвоси йўлида олиб борилаётган курашга мен қўшилгани келдим. Ичингизда биз билан меҳнат қилишни истовчилар бўлса, таклиф қиламан, қасам ичсин! Лекин, ичингизда бола-чақаси руслар қўл остида бўлганини ўйлаб андиша ва тараддуд кўрсатувчилар бор бўлса, улар ҳам очиқчасига айтсин. Буюраман! Тўпланганлар курашмоқ учун онт ичдилар»[1,Б.202].

Анвар Пошшо Қарши ва Шеробод вилоятлари орқали Қабодиёнга етганда Шеробод вилоятининг ҳарбий нозири, турк армиясининг собиқ полковниги Ҳасан Афанди ва Термиз милициясининг бошлиғи Усмон Афанди (у ҳам турк эди) ўз йигитлари билан унга келиб қўшилди. Анвар Пошшо Ҳисор беклигининг Қараменди (ҳозирги Фахробод) қишлоғидаги Бобобек тўқсабонинг ҳовлисига ўзининг 90 нафар йигити билан келиб тушганда у билан учрашиш учун Иброҳимбек ҳам келади. Аммо Иброҳимбек жадидларни ёқтирмас эди. Уларни юрт бошига тушган барча кўргуликлар айбдори сифатида билади. Унинг фикрини ҳатто Анвар Пошшо ҳам ўзгартира олмайди. Иброҳимбек буни қизилларнинг найранги сифатида тушунади ва Анвар Пошшо билан унинг йигитларини қамоққа олдириб, Кўктошга, Мулла Алибой Марқанинг ҳовлисига жўнатади[11,Б.43]. Бўлиб ўтган воқеалардан дарак бериш учун Амир Олимхонга хат йўллайди[15,Б.11].

Бу воқеалар хусусида Заки Валидий фикр юритар экан: «Бухоро амирига содиқ қолган таваккалчи лақайлар ўзлари ҳам билмасдан, руслар фойдасига иш қилиб, Пошшони асир олишиб, бутун режаларимизни остин-устун қилиб ташлашди», деб ёзган эди[2,Б.141].

Кўп ўтмай, Амир Олимхон ушбу нохуш хабарлардан вокиф бўлгач, Иброҳимбекка хат ёзади. Унга Анвар Пошшога ҳурмат бажо келтириши лозимлиги, агар душманга қарши кураш

истагида бўлса, унга ёрдам бериши кераклигини уқтиради[4;20].

Анвар Пошшо бир ой тутқунликда ётган пайтида Иброҳимбек Душанбе қамалини давом эттиради. 1921 йилнинг ноябрь ойи охирларида БХСР МИҚ раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Бухоро милициясининг командири Али Ризо, ҳарбий нозир Дониёр Афанди Бойсунга келишади. Шу ердан Душанбега қараб йўл олишади. Сариосиё, Регар, Қоратоғдаги қаттиқ тўқнашувлардан кейин отряд Душанбе гарнизонига бориб қўшилади. 36 пулемётга эга бўлган гарнизон жуда қаттиқ қаршилиқ кўрсатади.

1921 йил 9 декабрь тун қоронғусида Усмонхўжа Пўлатхўжаев музокара олиб бориш учун Душанбе гарнизонининг ҳарбий комиссари Морозенко, унинг ёрдамчиси Мухин, РСФСР ва Шарқий Бухоронинг бош консули Нагорний ва бошқа командирларни чақиртирди. Уларга Душанбени топшириш ва сўзсиз таслим бўлиш ҳақидаги буйруққа қўл қўйишни буюради. Лекин командирлар рад жавобини беришгач, улар бўғиб ўлдирилади.

Гарнизонни қуролсизлантириш ишлари Али Ризо билан Дониёрга топширилади. Уларнинг сўзига ишонмаган 3 - батальон командири Гринцевич қуролли қаршилиқ кўрсатади. Фақат 13 декабрда Бойсундан етиб келган 7-ва 8-полк бўлинмаларигина У.Пўлатхўжаев отрядини тор-мор этади [8,Б.25-26].

Анвар Пошшо уларнинг мағлубияти сабабларини билмоқ учун Иброҳимбекни юборади. Иброҳимбек билан олдиндан ёмон муносабатда бўлган У.Пўлатхўжаев, Али Ризо Афанди, Дониёр Афанди ва Сурайё Афандилар музокарадан бош тортиб, унинг қўшинларига қарши ўт очадилар. Бу тўқнашув Иброҳимбек ғалабаси билан якунланиб, Сурайё Афанди қўлга олинади ва Кўктошда турган Анвар Пошшо ихтиёрига топширилади. Шундан сўнг кўп ўтмай, Усмонхўжа Пўлатхўжаев бошчилигидаги жадидлар Афғонистон ерларига ўтиб кетишади[11,Б.50].

1921 йилнинг декабрь ойида Анвар Пошшо Кўктошда кўрбошиларнинг кенгашини чақиришга эришади. Ушбу кенгашда Анвар Пошшо «Исломнинг жами куруллик кучлари бош кўмондони» деб эълон қилинади. Анвар Пошшо Бухоро тахтига даъво қилмаслиги, Совет ҳокимияти тугатилгач, Амир Олимхонни тахтни қайтариб олиш учун чақиришини маълум қилади. Кенгашнинг барча қарорларини Амир Олимхон маъқуллаган эди[19,Б.113].

Шундан сўнг Анвар Пошшо миллий кучларнинг ўн минг кишилиқ кўшинини тўплашга эришди[9,Б.57]. Душанбени қамал қилиш қайтадан бошланди. Иброҳимбек шаҳар гарнизони бошлиғига ўринсиз қон тўкилишига йўл қўймаслик учун 1921 йил 20 декабрда ўз талабномасини юборади. Унда шундай дейилади: «Тезлик билан юртимиздан йўқ бўлингиз – тўрт томонингиз қибла! Талофатсиз чиқиб кетишларинг учун имкон яратиб бераман. Бундан ташқари, отларингизни ем-хашак билан таъминлайман. Фақат тезроқ қорангиз ўчса бас»[7,Б.73].

1922 йил 10 – 15 апрелда Бойсун атрофидаги Кофрун қишлоғида бўлган Туркистон кўрбошиларининг курултойида Анвар Пошшо Олий бош кўмондон қилиб сайланади. Шу тариқа, Фарғона ва Самарқанд вилоятларидан тортиб то Хоразм воҳаси ва Шарқий Бухорогача бўлган катта ҳудудда Анвар Пошшо бошчилигида истиқлолчиларнинг умумий fronti тузилади [10,Б.309]. Шарқий Бухородаги барча ерлар (ҳозирги Термиз шаҳри ва Бойсун марказидан ташқари) Анвар Пошшо қўлига ўтади. Унинг қароргоҳи Бойсун яқинидаги Кофрун қишлоғида эди.

1922 йил 9-12 июнда икки колоннадан иборат Қизил Армия қисмлари шиддатли ҳужум туфайли Мирқоракўз, Бибиширин, Етимак, Питак, Окжар, Кофрун, Қизил Чорбоқ, Инқобод, Паданг, Пулҳоким, Сарикамиш, Работ қишлоқларини эгаллаб олади. 12-15 июндаги жангларда Анвар Пошшо

кўшинлари қаттиқ сиқув остида Работ ва Кофрунда мағлубиятга учрайди [23,Б.78]. Ягона ҳарбий кўмондонликка бўйсунмаган, замонавий уруш олиб бориш тажрибасига эга бўлмаган, ўзаро келиша олмаган миллий-озодлик кучлари ҳал қилувчи жангларда яқдил ҳаракат қилмаганлиги туфайли турли томонга чекиниб, асосий жанг майдонини ташлаб кетадилар.

Қизил аскар қисмларининг ҳар икки колоннаси 1922 йил 15 июнда ҳал қилувчи ҳужумга ўтади. Хужжатларда ёзилишича, чап колонна қисмлари Бойсун, Инқобод, Работ теваарак-атрофида 10 чақирим фронт бўйлаб ҳужумга ўтди. Миллий кучлардан 200 киши ўлдирилиб, 20 киши асирга олинади. Булардан ташқари 200 бош қорамол, 37 туя ва Анварнинг шахсий буюмлари қўлга туширилади[23,Б.89].

Анвар Пошшо ва Ботмон тўқсаболарнинг 2000 кишилиқ йигити Деновда жойлашган эди. 16 июнь тонгида 8-кавалерия бригадаси Бандихондаги тоғ дараси орқали Жарқўрғонга етиб олди. 17 июнь эрталаб 1-кавалерия бригадаси Денов, Юрчи, Сарийосиёни эгаллади. Ўша куннинг охирида бу жойга пиёда аскарлар ҳам кириб келди... 18 июнда колонна қисмлари Бешкентни эгаллашди[23,Б.90]. Анвар Пошшо 24 июнга ўтар кечаси Дарбанд атрофида ўзининг 3000 кишилиқ кўшини билан Кақуриннинг 8000 кишилиқ яхши курулланган совет дивизиясига қарши ҳужум қилди ва у тор-мор қилинди[12,Б.7].

1922 йил 4 август жума куни мусулмонларнинг Қурбон ҳайитига тўғри келди. Бу пайтда Анвар Пошшо ўзининг оз сонли аскарлари билан Балжувондан 12 чақирим шимоли-шарқда жойлашган Обдара қишлоғида эди. Шу куни қизил аскарлар билан бўлган жангда Анвар Пошшо шахид бўлди.

Анвар Пошшонинг ўлими юзасидан бир қанча фикрлар бор. Г.Агабековнинг эсдаликларида ёзилишича, бўлиб ўтган

жангда миллий кучлардан атиги 3 кишигина қутулишга улгурди. Жанг майдонида 28 та ўлик қолди. Улар орасида Анвар Пошшо ҳам аниқланди. Қилич зарбидан унинг боши ва танасининг бир қисми олиб ташланган экан. Ёнидан Қуръон топилди[5,Б.68].

Бошқа манбаларга қараганда, уни кавалерия полки командири, арман Яков Мелькумов ўлдирган. Бу хизмати учун у «Қизил Байроқ» ордени билан қайта мукофотланган[17,Б.128].

Архив ҳужжатларида кўрсатилишича, 1922 йил 4 августда Балжувондан 12 км узоқликдаги Обдара қишлоғида қизил аскарларнинг 15-кавалерия полки Анварнинг орқа томонига яширинча ўтиб олган. 16-кавалерия полки эса тўғридан ҳужум қилган. Қуршов дарагини эшитиши билан, Анвар Пошшо ва Давлатмандбий 100 нафар сара жангчиси билан қуршовни ёриб чиқмоқчи бўлишган. Лекин қизил эскадронга қўшимча кучлар ёрдамга етиб келгач, Анварни беш жойидан ярадор қилишган. Давлатмандбий ҳам оғир яраланган. Кўп ўтмай улар вафот этишган[23].

Бошқа хабарларга кўра, Анвар Пошшо Балжувондан 25 км узоқликдаги Чакан қишлоғида, жанг вақтида ҳалок бўлган. Шоир Кўрмуруднинг «Жанги охир» қиссасида айтилишича, Анвар пошшога 4 август куни кўкрагига иккита ўқ теккан бўлса-да, 8 август куни ҳали тирик эди[20,Б.67].

1922 йил 16 август куни Бухоро телеграф агентлиги томонидан чиқарилган шошилинч хабарномада Анвар Пошшонинг беш жойидан ярадор бўлиб ўлдирилганлиги қайд этилади[16,Б.50].

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқилса, Анвар Пошшонинг ўлими тўғрисида аниқ факт йўқлиги аён бўлади. Негаки, Анвар Пошшодай улуғ одамнинг ўлими ҳақидаги дарак роппа-роса 12 кун ўтгач расман эълон қилиниши, 4 август санасини шубҳа остига солиб қўяди. Унинг боши танасидан жудо қилиниши ва бу ишни Мелькумов амалга оширганлиги тўғрисидаги хабарлар ҳақиқатдан

йироқдир. Негаки, Агабеков ва Мелькумов арманлардан бўлиб, Анвар Пошшони арманлар қирғинини уюштирганликда айблашар, шу боис унинг ўлимида ўз ролини оширишга интилишлари аниқ эди.

Бу борада И.Умаровнинг маълумотлари диққатга сазовордир. У Анвар Пошшонинг шахсий тансоқчиси Шосайд Холиёровнинг невараси Бўритош Шодиевадан ёзиб олган маълумотга кўра, Анвар Пошшо оғир яраланиб ўлими яқинлашгач, шахсий тансоқчиларига ўзини Ал-Ҳаким Термизий ва Султон Саодат мақбаралари яқинида дафн этишини васият қилади. Шосайд ярадор бўлган кўмондонни отга миндириб, ҳеч кимга сездирмасдан олиб кетади. Шеробод атрофида Анвар Пошшонинг жони узилади. Эски Термизга келгач, Абу Бакр Варроқ Термизий мақбарасига яқин жойда, кечкурун ўзининг салласи билан Анвар Пошшонинг жасадини кафанлаб, жанозасига шахсан бош бўлиб дафн этади. Шундан кейин Балжувонга қайтиб келиб, Анвар Пошшонинг ўлими ҳақида маълум қилади[18,Б.68-69].

Эътиборли томони шундаки, Амир Олимхон ўз эсдаликларида Анвар Пошшонинг жасади Чакан мавзеидаги Ҳазрати Султон деган ном билан машхур бўлган зиёратгоҳга қўйилганлигини айтиб ўтади[4,Б.21]. Қолаверса, унинг жанозасида икки мингдан ортиқ киши қатнашганлиги маълум. Анвар Пошшо кўмилган жой кейинчалик Ҳазрати Шоҳ мазори номини олган.

Хулоса қиладиган бўлсак, советлар ўлкада қадимдан шаклланиб келган асрий қадриятларни ўзгартириш учун зўравонлик билан йўл тутиши туб аҳолининг норозилигини келтириб чиқарди. Миллий озодлик ҳаракатини тўхтатиш учун большевиклар куч ишлатишдан ташқари, турли хийла-найранглардан тортиб, то маълум даражада ён босишларгача боришди. Шунга қарамай, бу кураш яна узоқ йиллар давом этди ва большевикларни катта куч сарфлашига мажбур этди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Abdullah Receb Baysun Turkistanli. Turkistan Milli Hareketleri. – Istanbul, 1945. – S. 202.
2. Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер. –Тошкент: Адолат, 1997. – Б. 141.
3. Ahmed Zaki Velidi Togan. Hatiralar. 2-baski. – Ankara, 1999. – S. 386
4. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент: Фан, 1991. – Б. 19, 20, 21.
5. Агабеков Г. Ч.К. за работой. –Москва: Стрела, 1931. – С. 68.
6. Алимова Д. А. История как история, история как наука. Том I. Историческое сознание. –Ташкент: Узбекистан, 2008. – С. 37-38, 58-60.
7. Донохонов Э. Муҳаммад Иброҳимбек жиҳоди ҳақида янги маълумотлар // Ўзбегим. Ватан серияси. Звезда Востока журналы кутубхонаси. –Тошкент, 1992. – Б. 73.
8. Ҳайит Н., Усмон Т. Кураш йиллари. –Б. 22, 25-26.
9. Ильютко Ф. Басмачество в Локае. С 4 схемами. Москва-Ленинград. 1929. –С. 57
10. Иркаев М.И. История гражданской войны в Таджикистане. – С. 309.
11. Назаров Н. Муҳаммад Иброҳимбек Лақай. –Тошкент, 2006. – Б. 43, 50.
12. Нермин Менеменси ўғли. Анвар Пошо Туркистонда // «Саодат» журналы, 1992 йил, 9-сон. – Б. 7.
13. Мелькумов Я.А. Туркестанцы. –Москва: Воениздат, 1960. – С. 63, 73.
14. Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Конец басмачества. – С. 68-69, 71.
15. Ражабов Қ. Иброҳимбек қўрбошининг жасорати // «Таълим ва инновацион тадқиқотлар» журналы, 2021 йил 5-сон, октябрь. – Б. 9, 11.
16. Ражабов Қ. Бухорога Қизил армия босқини ва унга қарши кураш. –Б. 50, 71, 72-73.
17. Силантьев Р.А. Мусульманская дипломатия в России: история и современность. – Москва: ИПК МГЛУ «Рема», 2010. – С.128.
18. Умаров И. Миллий мустақиллик учун курашганлар. – Б. 68-69.
19. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. — Москва: Наука, 1981. – С. 113.
20. Как погиб Энвер-паша в горах Таджикистана? Таджикская версия. <https://ia-centr.ru/publications/pogib-enver-pasha-v-gorakh-tadzhikistana-tadzhikistanskaya-versiya/>
21. ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 135-иш, 56-варақ.
22. ЎзМА, 48-фонд, 1-рўйхат, 48-иш, 309, 310, 312-313-варақлар.

ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР РИВОЖЛАНИШИ ҲАҚИДА "ЎТМИШ"ДАГИ ВА ЗАМОНАВИЙ ЁНДОШУВЛАР

Якубов Ўткир Шермамович,
Термиз давлат педагогика институти
доценти, география фанлари номзоди.

Резюме. Мазкур мақолада демографик жараёнларнинг ривожланиш тарихи, демография ва шу доирада тадқиқот олиб борган олимларнинг тарихий ва замонавий ёндошувлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар. Демография, демографик жараёнлар, идеал давлат доктринаси, табиатнинг абадият қонуни, мальтузионизм, Нео-Малтусчилар.

Резюме. В этой статье размышляет об истории развития демографических процессов, демографии и исторических и современных подходах ученых, проводивших исследования в этих рамках.

Ключевые слова. Демография, демографические процессы, доктрина идеального государства, закон вечности природы, мальтузионизм,